

Jan Hein Furnée

Plaatsen van beschaafd vertier

STANDBESEF EN STEDELIJKE CULTUUR IN
DEN HAAG, 1850-1890

2012 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

Voor Harald

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van:
Coornhert Stichting
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Unger-Van Brero Fonds

© 2012 Jan Hein Furnée

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Illustratie omslag H.W. Last, Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap van Acclimatatie, 1865 (collectie Haags Gemeentearchief)

www.uitgeverijbertbakker.nl

ISBN 978 90 351 3484 3

Uitgeverij Bert Bakker is onderdeel van Uitgeverij Prometheus

Inhoud

Inleiding

- Stoeltjes in het Haagse Bos 9
- Vraagstelling en historiografisch kader 17
- Afbakening, bronnen en opzet 25

1 Stad van weelde. De hogere en middenstanden, 1850-1890 33

- Den Haag in vogelvlucht, 1850-1890 35
- De hogere en middenstanden rond 1850: een kwantitatieve verkenning 47
- Een 'tableau de la troupe': groepsidentiteit en interne ongelijkheid 54
 - De adel* 54
 - Aanzienlijken-van-positie* 58
 - Ambtenaren* 60
 - Officieren* 65
 - Vrije en (semi-)intellectuele beroepen* 68
 - Financiële ondernemers, fabrikanten en voornamelijk handelaars* 74
 - Ambachtsbazen, winkeliers en overige zelfstandigen* 77
 - Particulieren, renteniers en gepensioneerden* 81
- De hogere en middenstanden rond 1880: continuïteit en verandering 84
- Politieke verhoudingen, 1850-1890 93
- Besluit 104

2 In aanzienlijke kringen. De drie aristocratische sociëteiten 107

- Voorgeschiedenis: de achttiende eeuw 112
- De eerste helft van de negentiende eeuw 117
- De aanzienlijken en de aristocratische sociëteiten rond 1850 120
- De Grande Société 122
- De Plaats Royaal 128
- De Besognekamer 132

Koude deftigheid en stemmige whistpartijen 136
Het Eden der jeunesse dorée 140
Het Haagse 'voorparlement' 145
Besluit 148

3 In fatsoenlijke kringen. De Nieuwe of Littéraire Sociëteit 'De Witte' 151

Voorgeschiedenis 153
De leden van De Witte in 1850 158
'Gezellig dat 't er was!' 166
Een herenbolwerk 174
Dames en heren rond de Tent 180
Politieke leerschool 187
De Witte rond 1880: brandpunt van de Haagse maatschappij 196
'Niet veel meer dan een groot koffiehuis' 206
Speelwoede 217
Het hoogste geluk 225
Besluit 236

4 In burgerkringen. 'De Vereeniging' en andere burgersociëteiten 239

Voorgeschiedenis: De Harmonie en De Eendragt 241
De oprichting van De Vereeniging (1851) 248
'Waar nijverheid zijn zegen spreidt' 257
Gezelligheid en mannelijkheid 262
'Een sociaal verblijf voor ons en de onzen' 267
De goede dunk van stadsgenoten 274
Politieke omgangsvormen 278
De Harmonie en De Eendragt in de tweede helft van de negentiende eeuw 283
'Voor geen verval te vreezen?' De Vereeniging, 1856-1860 289
De concurrentie van de Dierentuin: de jaren 1860 296
Overvloed en welbehagen: de jaren 1870 en 1880 302
'In eene sociëteit moet harmonie bestaan' 309
Besluit 314

- 5 Tussen dieren en planten. Het Koninklijk Zoölogisch-Botanisch Genootschap van Acclimatatie 317
- Het initiatief van een ambitieuze arts 320
 - Aan de honderd voornaamste ingezetenen van de residentie 324
 - Elitevorming, politiek en publieke opinie 333
 - Insluiting en uitsluiting 339
 - De strijd om de Koekamp 343
 - De opening van de dierentuin: een 'glansrijke overwinning' 350
 - 'Waar het breede hek voor allen openstaat' 358
 - De kippentuin 365
 - 'Een neutraal terrein waar een ieder elkander ontmoet' 373
 - De Tuin-concerten 379
 - De 'stadsgenooten-niet-leden' 388
 - Politieke emancipatie en sociale strijd 391
 - De dierentuin als 'politieke pépinière' 399
 - Besluit 406
- 6 Naar de Fransen. De Franse opera in de Koninklijke Schouwburg 409
- Voorgeschiedenis 411
 - De hofopera van Willem III, 1849-1851 420
 - De opheffing van de Franse Schouwburg, 1851-1853 429
 - Wanklanken en verval, 1853-1863 437
 - De verbouwing van de Koninklijke Schouwburg, 1860-1863 446
 - 'Alle rangen zijn voortdurend goed bezet', 1863-1871 454
 - Dure abonnementen en goedkope volksvoorstellingen, 1870-1879 468
 - Een 'levensbehoefte' voor een stad van weelde, 1880-1889 480
 - De Franse Schouwburg als politieke arena 487
 - De tegenaanval van de aristocratie 492
 - Besluit 498
- 7 Naar de Hollanders. Het nationale toneel in de Koninklijke Schouwburg 501
- Voorgeschiedenis 504
 - De commissie-Van Lennep en het Haagse toneel, 1849-1851 516
 - De gemeente en de burgers, 1851-1854 523
 - Het Huis Valois: de eerste tien jaar, 1854-1863 528

390 toneelliefhebbers op de bres, 1863 532
'De tijden van vroegeren luister te doen herleven!', 1863-1874 542
De beschaafde standen en het nationale toneel, 1870-1873 548
De Haagse afdeling van het Nederlandsch Tooneelverbond, 1873-1874 553
Toneelpolitiek, 1874-1876 559
"Men" gaat naar de Hollanders', 1876/77 567
Laveren tussen de *beau monde* en de massa, 1877/78 573
'Thans is de Haagsche smaak getroffen', 1879-1882 582
'De eischen van zedelijkheid en goede smaak', 1882-1889 591
Besluit 599

8 Aan zee. De badplaats Scheveningen 603

Voorgeschiedenis 605
De stad en het badhuis, 1850-1870 615
De sociale topografie van de badplaats 625
Vereeniging Zeerust en het badhuis 629
'Het hoogste socialisme' 636
Particuliere ondernemers en de badhuiskwestie, 1870-1882 641
'Om het terras te aristocratiseren' 649
De eerste Kurhaus-agitatie 654
'Burgers komt tot uzelfen!' 662
De opening van het Kurhaus 668
Het genot van de badplaats, 1885-1890 676
Het Kurhaus: 'het middelpunt van ons openbare leven' 679
Seinpost, oftewel het 'Burger-Kurhaus' 684
Besluit 692

Besluit 695

Tabellen 707

Noten 723

Bronnen 849

Literatuur 857

Illustratieverantwoording 877

Woord van dank 879

Namenregister 881

Zakenregister 899

Inleiding

Stoeltjes in het Haagse Bos

Ze voeren over met een bootje, de muzikanten van de militaire kapel, om tweemaal per week hun vrolijke militaire marsen, operafantasiëën en klassieke symfonieën door het woud te laten schallen. Met hun fraaie uniformen en blinkende hout- en koperinstrumenten betraden ze elke woensdagavond en zondagmiddag het eilandje in de kleine vijver van het Haagse Bos. In deftige pas liepen ze naar de muziekkoepeel, de trotse dirigent François Dunkler voorop. Op warme zondagmiddagen daalde dwars door de hoge boomkruinen een behaaglijke gloed van zonnestralen neer. Op woensdagavond gaven de langzaam invallende duisternis, het koele maanlicht en de fonkelende lampionnen de bijeenkomsten een feeërieke, betoverende sfeer. Het concert kon beginnen!

De zomerconcerten in het Haagse Bos waren een fenomeen. Honderden, zelfs duizenden stadsgenoten verdrongen zich twee keer per week rond de vijver om te genieten van de vaak opgewekte, soms ernstige en altijd hartverwarmende muziek van de militaire kapel.¹ In de bekende *Physiologie van Den Haag* beschreef de jonge letterkundige W.J.A. Jonckbloet in 1843 hoe voorafgaand aan de concerten vanuit de stad een brede, kleurig uitgedoste menigte uit alle standen te voet of per rijtuig langs de boslaan naar de kleine vijver snelde:

Dan 'wielen en wallen' en dringen en krielen en schuiven en schuren daar de Haagsche vlinders dooreen in bonte groepen; dartel en stemmig, vrolijk en deftig, luidruchtig of geeuwend, naar mate ze in katoen of satijn, kuitendekkers of elegante fracs gedoscht zijn.²

Eenmaal aangekomen bij de open plek in het bos vormden de Haagse stadsbewoners, samen met de vele toeristen die in Scheveningen verbleven en een groot aantal inwoners van omliggende steden en dorpen, enkele uren lang één geheel. 'Gij ziet er zaamgeschoold, de leeggestroomde stad,

gij ziet er arm en rijk, en oud en jong', zo dichtte ook de oud-burgemeester mr. J.C. van de Kastele blijmoedig.³

De leden van de Nieuwe of Littéraire Sociëteit op het Plein – beter bekend als 'De Witte' – genoten met de volste teugen. Sinds 1819 beschikten zij aan de oever van de kleine waterpartij over een eigen buitensociëteit: oorspronkelijk niet meer dan een linnen tent, maar sinds 1823 een sierlijk houten gebouwtje, geschikt voor de toen al bijna vijfhonderd leden van de sociëteit. Het waren de leden van deze sociëteit die het initiatief hadden genomen om hier tijdens het zomerseizoen tweewekelijkse openluchtconcerten te organiseren, sinds 1829 verzorgd door de militaire kapel van de grenadiers en jagers, het nieuwe eliteregiment van de stad.⁴ De leden van De Witte – hoofdzakelijk hoge staatsfunctionarissen, magistraten, ambtenaren, officieren, beoefenaars van academische vrije beroepen en renteniers – vormden in Den Haag een bijzondere sociale groep. Jonckbloet beschreef hen in 1843 in enigszins satirische bewoordingen: 'Tussen adel en burgerij heeft men hier in den Haag nog eene klasse van menschen die te groot voor het eene, te klein voor het andere, overal elders eene problematike positie zouden hebben, maar die hier onder den naam van fatsoenlijke lui bekend zijn.'⁵ Bij de concerten in het Haagse Bos leken de leden zich echter nauwelijks van hun 'problematike' positie bewust te zijn. Integen-

De buitensociëteit van 'De Witte' in het Haagse Bos (1844)

deel, samen met vrouw en kinderen luisterden deze heren hier onbekommerd naar de muziek en genoten zij rond de tafeltjes verspreid om de 'Tent' zelfverzekerd van de hechte band die hen als leden van de 'fatsoenlijke' of 'deftige' standen met elkaar verbond.

De zelfverzekerdheid waarmee de fatsoenlijke standen zich rond de Tent verenigden werd aanzienlijk versterkt door de ruimtelijke indeling van het terrein. Al in 1820 had het bestuur van De Witte toestemming gekregen van het ministerie van Financiën, waaronder het Haagse Bos resorteerde, om op het terrein rond de buitensociëteit enkele palen te slaan en hierlangs een koord te spannen 'ter weering van het Publiek'.⁶ Door middel van deze strikte ruimtelijke afscheiding, die in 1847 door een laag ijzeren hek verder werd gematerialiseerd, wisten de leden van De Witte zich met hun families nadrukkelijk en demonstratief van de rest van het publiek te onderscheiden. Voor de honderden concertbezoekers uit de stad die niet tot de sociëteit behoorden – in latere jaren spottend als 'hek- of kant-leden' aangeduid⁷ – bleef er weinig anders over dan zich aan de overkant van de vijver te verzamelen of om het terrein van de sociëteit te blijven rondwandelen. Terwijl zij in drommen aan de vijverkant stonden te luisteren, zagen zij hoe de 'fatsoenlijke' standen zich op hun eigen ruime sociëteitsterrein comfortabel zittend op stoeltjes te goed deden aan koffie, thee en allerhande versnaperingen. Met in 1850 meer dan achthonderd en in 1880 zelfs meer dan tweeduizend leden manifesteerden de fatsoenlijke standen van De Witte zich ten overstaan van de overige stadsbewoners op een bijna rituele manier als het centrum, het brandpunt van de stedelijke maatschappij.

Voor de meeste stadgenoten was de publiek geëtaleerde onderscheidingsdrang van de fatsoenlijke standen waarschijnlijk niet zo'n groot bezwaar. Op kosten van de sociëteit genoten zij hier immers twee keer per week van een gratis en goed verzorgd concert. Voor een aantal edellieden en andere aanzienlijken die zich te verheven voelden om lid te worden van De Witte was het hek evenmin bezwaarlijk. Zij vermaakten zich prima door in hun prachtige open rijtuigen eindeloos rond het publiek te cirkelen.⁸ Anders lag het voor de gegoede burgers die zich op grond van hun welstand, beroep en/of beschaving eveneens van de rest van de stedelijke bevolking konden onderscheiden, maar die vanwege hun beroep stelselmatig in de sociëteit werden uitgesloten. Het ging hierbij om fabrikanten en voorname handelaars, maar ook en vooral om gegoede ambachtsbazen, winkeliers en overige zelfstandigen. In vergelijking met de meeste leden van De Witte leefden deze zogenaamde 'nijvere burgers' in veel gevallen

op even grote of zelfs op grotere voet, betaalden zij vaak meer belasting en genoten zij daardoor ook volledig kiesrecht voor de gemeenteraad en de Tweede Kamer, wat zeker niet voor alle leden van De Witte kon worden gezegd. Dit verschafte de sociëteitsleden echter geen aanleiding om hun handeldrijvende en producerende stadsgenoten, misprijzend aangeduid als 'burgers', op te nemen in hun brede sociale kring. Integendeel.⁹

Begin jaren 1850 pikten de gegoede nijvere burgers het niet langer. Ze eisten weliswaar geen toegang tot het sociëteitsterrein, maar verzochten bij de concerten in het Haagse Bos om een eigen ruimtelijk domein waar zij met wat meer comfort van de muziek zouden kunnen genieten. In 1852 vroeg een stadsgenoot, 'een groot voorstander der edele toonkunst', in de *'s-Gravenhaagsche Nieuwsbode* de betrokken autoriteiten om langs de vijver enkele 'reijen stoeltjes' te plaatsen om 'het den niet-leden der Sociëteit (...) zoo aangenaam mogelijk' te maken. Hij beschouwde het sinds de Grondwetswijziging van 1848 niet langer verantwoord, ja zelfs gevaarlijk om vast te houden aan oude standsprivileges: 'Men moet, in den tegenwoordigen tijd, geene aanleiding geven, dat men met groote en nijldige oogen de stoeltjes aanstaart, die ongebruikt in de Sociëteitstent blijven staan.'¹⁰ De ontvanger van Domeinen, mr. H. baron Collot d'Escury, tevens wethouder van Den Haag en lid van De Witte, had het verzoek opmerkelijk vlot ingewilligd. Vanaf de zomer van 1853 gaf hij de zoon van de boswachter toestemming om tijdens de concerten – 'bij wijze van proeve' – enkele tientallen stoeltjes te verhuren langs de vijver, à tien cent per stuk.¹¹ Tal van gegoede nijvere burgers maakten daar dadelijk gebruik van. Niet alleen om hier met hun vrouw en kinderen meer ontspannen te kunnen genieten van de concerten, maar ook om zich voortaan als beschaafde en, letterlijk, gezeten burgers van de grote massa te kunnen onderscheiden. Al was het dan op een soort tweede rang.

Maar toen begonnen de problemen. Om voor de meeste tijdgenoten onbekende redenen, maar naar het gerucht ging op aandrang van het bestuur van De Witte (wat achteraf blijkt te kloppen), besloot de conservatieve minister van Financiën dr. A. Vrolijk in mei 1855 plotseling de vergunning voor de verhuur van de stoeltjes in te trekken.¹² Volgens de directeur van Domeinen werden de stoeltjes, anders dan de oorspronkelijke bedoeling was, hoofdzakelijk gebruikt door 'ingezetenen welke behooren tot de klasse welke leden van de sociëteitstent konden wezen, doch het niet zijn'. In een latere brief omschreef hij hen nog preciezer als 'families welke zich te hoog achten om het lidmaatschap van de Tent aan te nemen'.¹³ Het bestuur van De Witte bleek, niet onbegrijpelijk, bevreesd dat het voorbeeld van de-

ze hoog-aristocratische families een aanzuigende werking zou hebben op de leden van de sociëteit. 'De zucht tot het zitten op stoelen buiten de tent zal toenemen', vooral onder edellieden en fatsoenlijke burgers die primair vanwege de concerten lid waren van De Witte en vanwege de stoeltjes nu wellicht massaal voor het lidmaatschap zouden bedanken.

Dat was echter niet het enige bezwaar. De hoge ambtenaar van Financiën vond het namelijk evenmin gewenst dat 'meer vreemdelingen of eene *andere* klasse van ingezetenen van de stoelen mogt gebruik maken'.¹⁴ De Thorbecke-gezinde krant *De Grondwet* reageerde furieus. Dit blad, dat felle oppositie voerde tegen de toenmalige conservatieve regering, meende dat de leden van De Witte 'met leede oogen hebben aangezien dat *de burgers* zich afrustten onder het koele lommer, even gemakkelijk en even aangenaam als de leden der Sociëteit'.¹⁵ De plotselinge verdwijning van de stoeltjes was volgens de krant de zoveelste poging van de lokale 'aristocratie' om de gegoede en hardwerkende Haagse 'burgerij' haar recht op status en genot te ontzeggen. De krant haalde opmerkelijk dreigend uit naar de Haagse gemeenteraad, die geen vinger had uitgestoken om de burgers tegen deze doelbewuste uitsluitingspolitiek te beschermen:

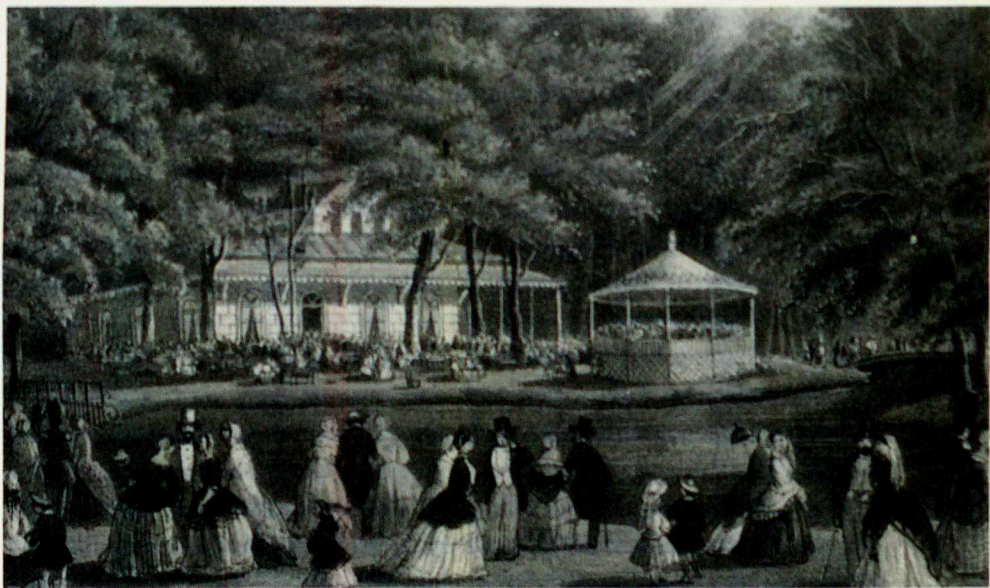
Zij die geene buitenplaatsen bezitten, die geene equipage tot hunne dienst hebben, die geene leden van de Witte Sociëteit, doch niet minder fatsoenlijke lieden, brave en vooral *betalende* burgers zijn; zij allen – en het is de groote meerderheid van de kiezers voor den gemeenteraad – gevoelden zich gekrenkt door dien maatregel, waarmede men als 't ware scheen te willen te kennen geven dat men niet gelijk mag staan met de leden der sociëteit, dat men wel meer betalen mogt dan de rijken, maar zelfs geen klein deel genieten van hunne velerlei genoegens.¹⁶

In het licht van de naderende gemeenteraadsverkiezingen lag dit verwijt zeer gevoelig. Juist in de voorgaande maanden had het stadsbestuur met een omstreden uitbreiding van het gemeentebadhuis in Scheveningen en torenhoge subsidies aan de Franse opera voor de zoveelste keer aangetoond vooral te willen investeren in het vertier van de hogere standen, terwijl het de burgerij juist in haar vertier beknotte door belastingverhogingen en vervroegde sluitingsuren van de koffiehuisen. De stoeltjes in het Haagse Bos vormden de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen. *De Grondwet* riep de Haagse burgers op om bij de komende verkiezingen zowel hun onvrede als hun macht te demonstreren door maar liefst vier zittende raadsleden en de wethouder weg te stemmen.¹⁷

De Grondwet bleek niet alleen te staan. Aan het eind van de zomer van 1855 richtten 36 overwegend goedgeoede nijvere burgers zich rechtstreeks tot de koning om hun beklag te doen over de verdwenen stoeltjes.¹⁸ De adressanten – hoofdzakelijk bekende fabrikanten, welgestelde spekslagers, kleermakers, timmerlieden, koekbakkers en winkeliers – beschreven in een uitvoerig rekest hoe niet alleen zij, maar ook hun vrouwen en kinderen in de voorgaande maanden gedwongen waren de concerten ‘uren lang in eene staande houding’ bij te wonen. Zij voelden zich ernstig in hun burgerrecht aangetast. ‘Het verhuren van stoeltjes op openbare plaatsen, welke door het beschaafd publiek worden bezocht’, vormde volgens hen een ‘schuldeloos genot’ dat in alle ‘voornaamste hoofdplaatsen van Europa’ gebruikelijk was en dat ‘aan dat publiek zonder voldoende redenen niet behoort te worden ontnomen of ontzegd’. In onderdanige, maar klare bewoordingen vroegen zij de koning de stoeltjesverhuur, en daarmee hun sociale positie, zo snel mogelijk te herstellen:

Redenen waarom de ondergeteekenden doordrongen van de bewustheid dat het de aanhoudende zorgen van uwe Majesteit zijn alle standen van de Maatschappij gelijkelijck te beschermen en zelfs niet te dulden dat de een of andere stand uitsluitend worde bevoorregt, noch dat de burgerij noodeloos in hare schuldelooze uitspanningen worde beperkt, zich met onbepaald vertrouwen tot uwe Majesteit wenden met eerbiedig en dringend verzoek dat het Uwe Majesteit moge behagen voor zoveel noodig aan den agent van het domein bevelen te doen geven dat (...) het verhuren van stoeltjes (...) niet langer wordt geweigerd en daardoor de burgerij blijvend gebruik kunnen maken van het tot dusverre gesmaakte genot, om gedurende de muzijk zich van zitplaatsen te kunnen voorzien.¹⁹

Het adres aan de koning werd gepubliceerd in het allereerste nummer van het *'s-Gravenhaagsch Weekblad*: een gloednieuwe krant die zich nadrukkelijk profileerde als nieuwe spreekbuis en vertegenwoordiger van de ‘achtenswaardige klasse’ van de ‘burgerij en inzonderheid den middenstand’.²⁰ De kwestie kreeg zo een steeds publieker karakter en een steeds zwaardere symbolische lading. De directeur van Domeinen bleek echter tot geen enkele concessie bereid. ‘Van bevoorregting van den eenen stand boven den anderen kan hier wel geene kwestie zijn,’ schreef hij aan de minister, omdat van de genoemde adressanten ‘velen hunner welligt nimmer van de stoelen hebben gebruik gemaakt’. Hij beschouwde de hele kwestie als een ‘nietige zaak’ en louter poging van ‘politieke leiders (...) om de ingezetenen op een

De buitensociëteit van 'De Witte' in het Haagse Bos (1860)

dwaalspoor te brengen en de regering zoo mogelijk te bemoeielijken'.²¹ Dat laatste verwijt was niet helemaal onterecht. De eerste ondertekenaar van het adres was de ambitieuze advocaat en Statenlid mr. D. Léon, die kort tevoren een vergeefse gooi had gedaan naar het lidmaatschap van de Tweede Kamer en van de gemeenteraad.²²

Toch was de stoeltjesstrijd meer dan een kortstondige politieke hype. Toen de minister in de loop van 1855 en 1856 de opdracht gaf om aan de west- en oostzijde van de vijver in totaal ruim twintig eikenhouten banken te plaatsen – om zo de sociale spanningen te temperen – kwamen burgers en kranten steeds opnieuw daartegen in het geweer.²³ Volgens de koopman in brandstoffen E.P. Borst zorgden de 'menigmaal onreine of vuile en natte' banken dat hun 'zoo zuur verdiende kleeding' keer op keer 'vies of gescheurd' werd. Het was hoog tijd dat de staat nu dadelijk een eervolle zitplaats bood aan alle 'inwoners dezer gemeente welke het lidmaatschap den sociëteit niet convenieert, omdat hunne maatschappelijke positie het niet toelaat, dog wel eens met hunne gezinnen vijftig cents kunnen en mogen opofferen om eene genotvolle muzikale avond in de vrije lucht door te kunnen brengen'.²⁴ Het *'s-Gravenhaagsch Weekblad* viel hem dadelijk bij. Het was simpelweg niet langer van deze tijd dat een publieke ontmoetingsplek als het Haagse Bos werd ontsierd door een afgesloten terrein, 'slechts genaakbaar voor eene bijzondere caste, een gebouw, op een openba-

re plaats, opgerigt voor een afgesloten gezelschap, waarvan de toegang hoe langer hoe moeilijker wordt'.²⁵

In de volgende jaren laaide de discussie steeds weer op. In 1858 drong koopman Borst opnieuw aan op herplaatsing van stoeltjes, 'in het belang der burgerij'.²⁶ Ontvanger Collot d'Escury koos opnieuw zijn kant en schreef de minister dat de houten banken de gegoede nijvere burgers eerder hadden geschaad dan bevoordeeld. Het bleek dat zij de gratis banken immers tot hun afschuw moesten delen met mingevoede burgers en lagere standen:

Verre van eenige ruimte van zitplaatsen voor de door mij bedoelde belanghebbenden te verschaffen, is daardoor aan eene geheel *andere soort* van menschen eene gelegenheid tot zitten gegeven, die nimmer daartoe eenige aanvraag hadden gedaan of zulks zelf hadden verlangd of verwacht. Integendeel, door die veelvuldige banken (...) is thans in het Haagsche Bosch een publiek gelokt dat men vroeger daar bijna niet zag.²⁷

De directeur van Domeinen hield voet bij stuk. Hij voelde er niets voor om de gegoede nijvere burgers met gehuurde stoeltjes in staat te stellen om zich van kleine burgers te onderscheiden en zo tot stand te brengen:

een privilege ten behoeve van eene klasse van menschen waaronder den rekestrant zich rangschikt, en ten nadeele van eene andere klasse van menschen welke, niet minder fatsoenlijk en even gaarne in het aanhoren van muziek eene uitspanning zoekende, evenwel geen fortuin genoeg bezit om daarvoor geld uit te geven; [evenals] van eene nog mindere klasse van menschen welke even gaarne muziek hoort en zich in de vrije natuur verlustigt, zulks steeds daadwerkelijk toont door het alleszins rustig en betamelijke gedrag dat zij daarbij in acht neemt.²⁸

Uiteindelijk kreeg de politiek het laatste woord. In mei 1858, kort nadat het conservatief-antirevolutionaire kabinet was gevallen, maakte de nieuwe liberale minister van Financiën P.P. van Bosse, die eerder door *De Grondwet* was gesteund, plotseling bekend dat de banken zouden worden verplaatst en twee pachters alsnog toestemming zouden krijgen om dertig tot vijftig stoeltjes te verhuren.²⁹ In de sociale competitie met de fatsoenlijke standen trokken de gegoede nijvere burgers van Den Haag na drie jaar uiteindelijk aan het langste eind.

Vraagstelling en historiografisch kader

De affaire rond de stoeltjes in het Haagse Bos stond niet op zichzelf. Hoewel ogenschijnlijk futiel, was de kwestie symptomatisch voor de doelgerichte manier waarop in negentiende-eeuws Den Haag mannen en vrouwen uit de hogere en middenstanden op allerlei plaatsen van vertier onophoudelijk actief waren om hun onderlinge sociale verhoudingen en hiërarchie te bevestigen, ruimtelijk zichtbaar te maken, hartstochtelijk ter discussie te stellen en op tal van manieren te doorbreken. De Haagse standsverhoudingen tussen en binnen de hogere en middenstanden kregen juist op deze plaatsen in de stad concreet gestalte: door middel van strenge ballotageprocedures, maar ook door scherpe ruimtelijke scheidslijnen, door strikte gedragsregels en smaakvoorkeuren, alsook door de voortdurende conflicten over sociale in- en uitsluiting, die breed in de pers werden uitgevochten en waarbij standsverschillen steeds expliciet werden benoemd. Datzelfde gold voor de vormgeving van de sekseverhoudingen, die onlosmakelijk met het standsbesef waren verbonden. Het sprak bijna vanzelf dat het burgerverzoek aan de koning om de stoeltjes te herstellen uitsluitend door mannen was getekend. Tegelijk suggereert de verontwaardigde klacht dat ook vrouwen 'uren lang in eene staande houding' moesten staan, dat zij meer nog dan mannen behoefte hadden aan een sociaal exclusieve zitplaats, afgeschermd van het grote publiek. De ophef over de stoeltjes in het Haagse Bos illustreert ten slotte hoezeer plaatsen van vertier in de hofstad doortrokken waren van de lokale en zelfs landelijke politiek: als bolwerken van politieke machthebbers, als politieke oefenscholen voor bestuur en debat, maar tevens – aangevuurd door de lokale pers – als inzet van felle politieke strijd.

Dit boek onderzoekt hoe mannen en vrouwen uit de hogere en middenstanden in negentiende-eeuws Den Haag op verschillende plaatsen van beschaafd vertier vormgaven aan hun onderlinge sociale verhoudingen. Hiermee beoogt de studie in de eerste plaats een bijdrage te leveren aan de Nederlandse geschiedschrijving van de stedelijke vrijetijdscultuur in de negentiende eeuw. Anders dan in omringende landen als Groot-Brittannië en Frankrijk is onze kennis over dit aspect van het culturele, sociale en zelfs economische leven nog altijd vrij beperkt.³⁰ Natuurlijk, alleen al op grond van negentiende-eeuwse romans en hun verfilmingen hebben we wel enig beeld van de manier waarop de toenmalige elite zich in schouwburgen, bij concerten of in parken vermaakte.³¹ We komen dit soort plaatsen ook regelmatig tegen in breed opgezette stadsbiografieën, evenals in studies

naar elites, verzuiling en burgerlijke cultuur.³² De geschiedenis van diverse culturele genootschappen, schouwburgbezoek, de opkomst van moderne sporten en de veredeling van het volksvermaak is bovendien al vrij goed in artikelen gedocumenteerd.³³ Toch is het aantal wetenschappelijke monografieën over de negentiende-eeuwse stedelijke culturele infrastructuur nog altijd zeer beperkt, zeker als het gaat om de samenstelling en het gedrag van het publiek.³⁴ Een synthese waarin de vormgeving van sociale verhoudingen op diverse plaatsen van vertier systematisch wordt belicht, ontbreekt ten enenmale.³⁵

Deze studie spitst zich toe op enkele plaatsen van vertier die in de negentiende eeuw het sociale landschap van de hogere en middenstanden in de hofstad het meest pregnant hebben vormgegeven: de verschillende herenen burgersociëteiten zoals de Grande Société, De Witte en De Vereeniging, maar ook de Haagse dierentuin, de Koninklijke Schouwburg en de badplaats Scheveningen. Behalve om de steeds terugkerende vraag wie zich hier nu precies met wie vermaakte, gaat het in dit boek ook om enkele meer basale kwesties als: wat was hier precies te doen, te zien en te genieten? In welke seizoenen, op welke dagen en tijdstippen waren ze toegankelijk? Wat kostte de toegang of het lidmaatschap? Hoe waren de plaatsen van vertier ruimtelijk georganiseerd? Maar ook: welke rol speelden de overheid, ondernemers en burgers in het gevarieerde aanbod aan stedelijk vertier? Wat waren hun overwegingen om hier actief in te investeren? Net als in het huidige tijdsgewricht riep het stedelijke cultuurbeleid in Den Haag regelmatig hartstochtelijke discussies op, waarbij culturele waarden meestal volledig ondergesneeuwd raakten door economische en sociale argumenten.³⁶

Een van de conclusies die we al snel kunnen trekken is dat de voorliefde voor 'huiselijkheid', die vanouds typerend wordt geacht voor de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur, in Den Haag bepaald niet door alle standen even enthousiast werd omarmd. In de afgelopen jaren hebben diverse historici er al op gewezen dat die veelgeroemde huiselijkheid in de eerste helft van de negentiende eeuw vooral een prescriptief ideaal vormde, dat door schoolmeesters, dichters, dominees en politici werd ingezet om de politieke participatie van burgers binnen de perken te houden.³⁷ Als het gaat om Den Haag in de tweede helft van de negentiende eeuw hoeven we ons over het blijvende succes van die campagne weinig illusies te maken. In 1871 betoogde een tijdgenoot dat het leven in de hofstad 'dat gebrek aan huiselijkheid openbaart dat de Franschen zoo bijzonder eigen is'.³⁸ Een ander meende in 1882 met gretige overdrijving: 'Voor het huiselijk leven blijft geen oogenblikje meer beschikbaar.'³⁹ Voor zover tijdgenoten het hui-

selijkheidsideaal omarmden, was dat vooral in reactie op de toenemende uithuizigheid die het dagelijks leven van steeds meer Hagenaars domineerde.⁴⁰ In het frequente bezoek aan sociëteiten, de winterse toneel- en opera-voorstellingen en het zomers vermaak in het Haagse Bos, de dierentuin en Scheveningen zien we dat duidelijk terug – evenals in andere plaatsen van vertier die hier grotendeels buiten beschouwing zullen blijven, zoals concertzalen, winkelstraten of grands cafés.⁴¹

De centrale doelstelling van deze studie is om aan de hand van de geschiedenis van stedelijk vertier beter inzicht te geven in de structuur en het functioneren van de bovenlagen van de Haagse standensamenleving. In de afgelopen decennia hebben veel historici betoogd dat er in negentiende-eeuwse Nederlandse steden vrij gemakkelijk drie standen of klassen zijn te onderscheiden, aan te duiden als de hogere, midden- en lagere standen, of bijvoorbeeld als de grote burgerij, kleine burgerij en arbeidersklasse. Gebruikmakend van volkstellingsgegevens, kiezerslijsten en bevolkingsregisters en uitgaande van de gedachte dat de negentiende-eeuwse bevolking op basis van welstand, beroep of een vaste combinatie van beide criteria vrij exact in een van deze drie standen en eventuele substanden kan worden ingedeeld, is vervolgens voor diverse steden, waaronder voor Den Haag, nauwgezet de omvang van de verschillende standen en daarin optredende verschuivingen in kaart gebracht.⁴² Hoe aantrekkelijk en objectief dit stratificatieonderzoek nog altijd moge lijken, het beeld van de stedelijke sociale hiërarchie dat hiermee wordt geconstrueerd heeft vaak bar weinig te maken met de sociale grenzen zoals die door tijdgenoten werden beleefd en in praktijk werden gebracht. De veronderstelling dat tijdgenoten de hoogte van iemands welstand, of zogenaamde 'uiterlijke' welstand, als het belangrijkste criterium beschouwden om zichzelf en anderen tot de hogere of de middenstanden te rekenen, gaat voor Den Haag in elk geval bepaald niet op. Hoge ambtenaren waren vaak beduidend minder welgesteld dan winkeliers, maar genoten op basis van hun beroep en rang juist een veel hogere status. Een eendimensionale sociale stratificatie op basis van beroep biedt evenmin veel soelaas: in Den Haag was iemands beroep meestal belangrijker dan welstand, maar het was pas de combinatie van beroep, welstand en geboorte die uitmaakte of men zich in de meeste contexten tot de hogere of tot de middenstanden mocht rekenen.

Anders dan de eendimensionaal gehanteerde criteria van welstand of beroep, zo wil deze studie laten zien, bieden vooral patronen van in- en uitsluiting bij genootschappen en andere plaatsen van vertier daadwerkelijk inzicht in de stedelijke sociale structuur zoals die in de negentiende

eeuw door tijdgenoten werd beleefd.⁴³ Een gedetailleerde analyse van de belangrijkste sociëteiten zal duidelijk maken dat er in de bovenlagen van de Haagse samenleving grofweg drie sociale formaties zijn te onderscheiden die in de praktijk als relatief scherpomlijnde 'standen' functioneerden. Ten eerste de 'aanzienlijken', bestaande uit zowel edellieden als niet-adellijke hoge staatsfunctionarissen, magistraten en steenrijke renteniers uit vooraanstaande geslachten die al generaties bestuurlijke functies hadden vervuld. Ten tweede onderscheidde men in Den Haag de zogenaamde 'fatsoenlijke', 'deftige', of gewoonweg 'hogere' standen, die overlaptten met de aanzienlijken maar in aantal werden gedomineerd door hogere en middelbare ambtenaren, officieren, beoefenaars van academische vrije beroepen, deftige renteniers en slechts een handjevol bankiers en fabrikanten. Ten derde onderscheidde men de 'burgerij' of de 'middenstanden': een brede verzamelterm waarmee in de praktijk vooral werd bedoeld op de zogenaamde 'nijvere burgerij' van doorgaans gegoede fabrikanten, grote handelaars, ambachtsbazen, winkeliers en overige zelfstandigen, maar die ook van toepassing was voor de meeste middelbare en lagere ambtenaren, onderwijzers, kunstenaars en andere beoefenaars van semi-intellectuele beroepen. In feite zouden we hier ook kunnen spreken van de 'hogere' middenstanden, want de mingevoede, kleine of 'brede' burgerij viel meestal niet in deze categorie. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw traden er in de grenzen tussen deze standen weliswaar enige verschuivingen en overlappingsen op, maar de basisstructuur bleef grotendeels gelijk.

Behalve een nieuw beeld te geven van de *structuur* van de Haagse bovenlagen, beoogt deze studie vooral het inzicht in de *vormgeving* van de standen, het standsbesef en de standsverhoudingen te vergroten. Het Nederlandse onderzoek naar de sociale samenstelling van genootschappen of schouwburgpubliek in de negentiende eeuw gaat tot dusverre uit van de gedachte dat in het culturele domein vooral *uitdrukking* werd gegeven aan de toenmalige sociale hiërarchie. De verschuivingen die zich, door economische of politieke oorzaken, in deze sociale verhoudingen voltrokken, zouden daarbij hun weerslag hebben gekregen in het culturele domein.⁴⁴ Dit boek gaat een stap verder. De centrale stelling is dat de stedelijke sociale hiërarchie en de verschillende standen eigenlijk pas op deze plaatsen van vertier daadwerkelijk *vorm* en *gestalte* kregen. Dat gebeurde ten eerste door de relatief arbitraire grenzen tussen sociale groepen bij ballotageprocedures tot vaste sociale patronen te verankeren, deze vervolgens voor iedereen zichtbaar te maken (zoals rond de Tent), en de aldus afgebakende sociale groepen in stadsbeschrijvingen en publieke conflicten met begrippen als

'fatsoenlijke standen' of 'nijvere burgerij' te verabsoluteren tot min of meer natuurlijke, vanzelfsprekende, stabiele categorieën. Het indrukwekkend hoge aantal Hagenaars uit de hogere en middenstanden dat lid was van één of meer sociëteiten, en het enorme belang dat aan het lidmaatschap van De Witte werd gehecht om als 'fatsoenlijk' burger door het leven te kunnen gaan, zijn hiervan wel het meest sprekende bewijs. Ten tweede, zo is mijn stelling, kreeg pas in het drukke maatschappelijke verkeer in sociëteiten en andere relatief exclusieve plaatsen van vertier de sociale integratie en de collectieve identiteit van de 'fatsoenlijke standen' of de 'nijvere burgerij' daadwerkelijk gestalte, doordat hier de vele kleine en grotere sociale, politieke en religieuze verschillen binnen de standen werden overbrugd of op zijn minst tijdelijk werden gladgestreken. De meeste sociëteiten en andere plaatsen van vertier functioneerden, ten slotte, in meer of mindere mate als besloten huwelijks- en arbeidsmarkten, waar kansen op beroepsstatus, welstand en macht binnen de zelfgetrokken sociale grenzen aan volgende generaties werden doorgegeven. De verschuivingen in hun sociale samenstelling vormden daardoor niet alleen een uitdrukking, maar in mijn optiek ook een katalysator van sociale mobiliteit.

Met de focus op de stedelijke bovenlagen en hun stedelijke vertier sluit deze studie ook aan bij het cultuurhistorisch onderzoek dat in Nederland sinds het midden van de jaren 1990 wordt verricht onder de noemer 'burgerlijke cultuur', deels als zelfbewuste reactie op het sociaalhistorische stratificatieonderzoek dat zojuist is beschreven.⁴⁵ Uitgangspunt van deze nieuwe onderzoekstraditie is de gedachte dat sinds de tweede helft van de achttiende eeuw voornamelijk in genootschappen en (tijdschrift)pers een samenhangend patroon of programma van burgerlijke normen en waarden is ontwikkeld dat in Nederland tot ver in de negentiende eeuw door uiteenlopende sociale groepen zou zijn gedeeld. Waarden als zelfbeheersing, rationaliteit, spaarzaamheid, productiviteit, zelfstandigheid, huiselijkheid en zelfs tolerantie zouden volgens deze visie ten grondslag liggen aan een burgerlijke levensstijl die door verschillende groepen binnen de grote en kleine burgerij, maar tot op zekere hoogte ook door de adel en de arbeidersklassen zou zijn omarmd. De behoefte tot sociale distinctie, die onder meer tot uiting kwam in een maatschappelijk leven in kringen en coterieën, werd door dit cultureel-mentale burgerschapsideaal geenszins uitgedoofd. Maar de in beginsel egalitaire gedachte deel uit te (kunnen) maken van een brede, beschaafde burgerij die op basis van gemeenschappelijke normen en waarden was gedefinieerd, zou de onderlinge standsverschillen lange tijd wel in belangrijke mate hebben overbrugd. Pas na 1870 zou de (pretentie